

mini aldı. Ülkenin kuzeyinde dağlık bölgede yer alan Hucend yönetim birimi 26.100 km²'lik bir yer kaplar. Halkın büyük bir bölümünün Tacik ve Özbek kökenli olduğu oblasta bağlı diğer başlıca şehirler Ura-Tiube, Kanibadam, Isfara, Kairakum, Pendzhikent, Sovetabad ve Shurab'dır.

Hucend, çarlık döneminde petrol, kömür madenleri ve pamuk üretimi sayesinde önemli bir sanayi merkezi haline geldi. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde ise ipekçilikle önem kazandı. Bugün Tacikistan Cumhuriyeti'nin başşehir Duşanbe'den sonra ikinci büyük şehridir. 1991'de Hucend'in nüfusu yaklaşık 164.500, aynı adlı idarî bölgenin nüfusu ise 1.635.000 idi.

Hucend'in İslâm kültür ve medeniyetinde önemli bir yeri vardır. Şehirde çok sayıda medrese ve cami bulunuyordu. XX. yüzyılın başlarında Hucend bölgesinde 800 cami ve doksan civarında medrese vardı. Buraya nisbet edilen birçok âlim yetişti; bunların önde gelenleri filozof ve edip Ebû İmrân Mûsâ b. Abdullah el-Hucendî, matematikçi ve astronomi âlimi Hâmid b. Hıdır el-Hucendî, kadı Ebû'l-Münevver Bedr b. Ziyâd el-Hucendî, Haneffî fakihî Habbâzî ve mütasavvıf-şair Baba Kemâl-i Hucendî'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 601, 606-607; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 391, 392, 394, 395; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 330, 333; Makdisî, *Ahşenüt-tekâşim*, s. 262, 272, 345; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 115, 355; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 52-54; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 397-398; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, s. 70-74; Bâbü, *Babürnâme* (haz. R. Rahmetî Arat), Ankara 1985, s. 6-7, 82-86; Kazvinî, *Makâlât* (nşr. Abdülkerîm Cerbezdar), Tahran 1363 hş., II, 268-272; H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, s. 62-63; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London 1966, s. 479; E. Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London 1967, s. 116, 142, 316; H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 19, 21; Barthold, *Türkistan*, tür.yer.; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 46, 48, 51, 54; İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, s. 250, 253, 257-259; B. Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge 1993, s. 27, 35, 37, 47, 52; Ahmed Rashid, *The Resurgence of Central Asia Islam on Nationalism*, London 1994, s. 161, 170; Abdulla K. Mirbabae, "The Vakufs of Mosques and Madrasas in the Khodzent Region: Second Half of XIX-Beginning of XX", *Journal of Central Asia*, IX/2, Islamabad 1986, s. 65-74; "Leninabad", *GSE*, XIV, 377; "Leninabad Oblast", a.e., XIV, 377-378; C. E. Bosworth, "*Khuđjand(a)*", *El²* (Ing.), V, 45-46.

RIZA KURTULUŞ

HUCENDÎ, Hâmid b. Hıdır

(حامد بن خضر الخجندی)

Ebû Mahmûd Hâmid
b. el-Hıdır el-Hucendî
(ö. 390/1000 [?])

Matematik ve astronomi bilgini.

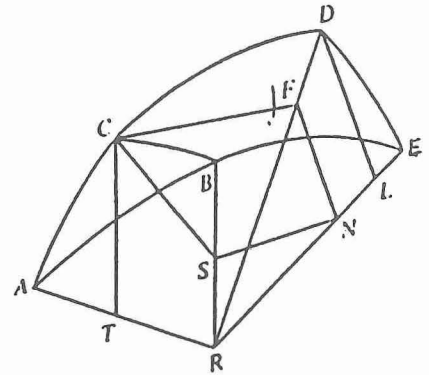
Hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Nisbesinden anlaşıldığına göre Hucend'de yetişmiş ve muhtemelen orada doğmuştur. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin "han" unvanı taşıdığını belirtmesine bakılırsa (*Kitâbü Şekli'l-kaṭṭâ*, s. 108) Hucend hanlarından biri veya onlardan birinin aile mensubu olması gerekir. Hayatının sonlarına doğru Büveyhî hükümdarlarından Fahrüddeve'nin (984-997) himayesine girmiş ve Rey'de özellikle Fahrüddeve'nin hükümdarlık yıllarında ün kazanmıştır. Nitekim Bîrûnî onun bilimdeki dirayeti, matematik ve astronomiye katkılarda bulunması ve yeni rasat aletleri icat etmesi sebebiyle zamanının tek bilgini olduğunu söylemektedir (*Taḥdîdü nihâyâtî'l-emâkin*, s. 107). Hucendî 390 (1000) yılı civarında, muhtemelen Rey şehrinde vefat etmiştir.

Hucendî, çok yönlü kişiliğiyle çeşitli alanlarda eser kaleme almışsa da en çok matematikçi ve astronom olarak tanınmıştır. Mevcut eserlerinin konularına bakıldığında onun astronomik gözlem aletleri yapımına dair verdiği teorik ve pratik bilgilerin yanında cebir, trigonometri ve sayı sistemleriyle de yakından ilgilendiği ve bu alanlara önemli yenilikler getirdiği görülmüştür.

Nasîrüddîn-i Tûsî, matematik tarihinde İskenderiyeli Menelaus'un (ö. I. yüzyıl sonları) adıyla bilinen teoremin yerini alan küresel (sferik) üçgenlerle ilgili sinüs teoreminin, astronomi bilimi için öneminden ve çok kullanılmasından dolayı Hucendî tarafından "Kânûnü'l-hey'e" şeklinde adlandırıldığını söylemektedir (*Kitâbü Şekli'l-kaṭṭâ*, s. 108-110). Aynı eserinde Tûsî, bu teoremin ilk defa ortaya konulmasının Hucendî ile birlikte çağdaşları Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî ve Bîrûnî'nin hocası Ebû Nasr İbn İrâk'a atfedildiğini de belirtmektedir. Tûsî'nin bu sözleri tartışmalara yol açmıştır. C. Schoy, sinüs teoremini ortaya atan ve ilk defa ispatlayanın Hucendî olduğunu söylerken (*ISIS*, VIII [1926], s. 260-263) P. Luckey, Hucendî'nin nazarı meselelerden çok astronominin ameli konularıyla ilgilendiğini öne sürerek bu alanda onun katkısının bulunduğu görüşüne itiraz etmektedir (*Deutsche Mathe-*

matik, V [1940-1941], s. 413, 416, 418-419). Ancak Luckey'e katılmak mümkün değildir; zira Hucendî'nin matematik bilgisi gerektiren usturlap yapımının nazariyatı ile uğraştığı bilinen bir husustur. Diğer taraftan İbn İrâk'ın sinüs teriminin tanıtımını konu alan bir mektubunda (Arapça metin ve Almanca çevirisi için bk. Suter, X [1910], s. 156-190) hocasından hiç söz etmemesine bakılırsa Tûsî'nin İbn İrâk hakkında söylediğinin doğru olmadığı ve dolayısıyla meselenin sadece Ebû'l-Vefâ el-Büzcânî veya Hucendî'den birine atfedilmesi gerektiği anlaşılır; bugünkü genel kabul Büzcânî yönündedir.

Hucendî'nin sinüs teoremiyle ilgili çözümünü şöyledir: AC ve AB kenarları çeyrek dairelere tamamlanmış olan küresel bir ABC üçgeni verilsin. RA, RD, RE ve RB birleştirilir ve bunlar birbirini kesen küresel dairelerin yarı çaplarını teşkil eder.

RA ⊥ DE çemberinin düzlemi; aynı zamanda RA ⊥ RE ve RD yarı çapları.

DE çemberi düzleminde CF dikeyini yap. FN ve CS dikeyleri de ABE düzleminde yapılmış olsun. CFNS bir dikdörtgendir ve DE ∥ FN'dir.

$$\triangle DER \sim \triangle FNR$$

CT dikeyi AR çemberi düzleminde yapılmıştır ve RS'ye paraleldir.

$$\triangle R = T = 90^\circ$$

$$CF \perp RH$$

$$\triangle CFR = 90^\circ$$

O halde CFRT,

$$\frac{RF}{FN} = \frac{CT}{CS} = \frac{\sin AC}{\sin CB} = \frac{RH}{FE} = \frac{\sin 90^\circ}{\sin A}$$

olan bir dikdörtgen teşkil eder.

Hucendî'nin ayrıca cebir sahasına da katkısı vardır. Bu da geometrik yolla ilk

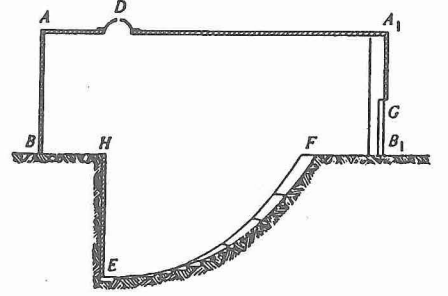
defa $x^3 + y^3 = z^3$ şeklindeki diofantin eşitlik diye bilinen belirsiz denklemin çözümlenmesi, yani iki küp sayılar toplamının bir başka küp sayı olamayacağını ispatlanmasıdır. Bu çalışmasıyla Hucendî, Fransız matematikçisi Pierre de Fermat'ya (ö. 1665) atfen "Fermat teoremi" denilen teoremin özel hali x, y, z 'nin tam değerleri için çözüm imkânsızlığını ilk defa ispat etmiştir. Dolayısıyla söz konusu teoremin tam (doğal) sayılarla çözülemeyeceğini Fermat'dan yaklaşık 650 yıl önce göstermiştir. Bazı matematik eserlerinin toplandığı bir mecmuada bulunan (Paris, Bibliothèque Nationale, Fonds Arabes, nr. 2457), biri anonim, diğeri rasyonel kenarlı dik açılı üçgen teorisi konusunda ve Ebû Ca'fer el-Hâzin'e ait olan iki risâlenin muhtevâsından Hucendî'nin ilk defa böyle bir teoremi çözümlediği anlaşılmaktadır. Hâzin, Hucendî'nin muhtemelen bu konuda yazdığı bir risâleyi kendi çalışmasında nakletmekte, fakat bu arada ispat şeklinin hatalı ve yanlış olduğunu söyleyerek onu eleştirmektedir. Risâleleri Fransızca'ya çeviren Fr. Woepcke (bk. bibl.) yanlışlığı düşmüş ve Hâzin'in Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Hâsib adlı bir kişiye ithafen yazdığı risâlenin yazarı olarak Ebû Muhammed Ca'fer b. Hüseyin adlı bir matematikçiyi göstermiştir. Woepcke, ayrıca Hâzin'e ait başka birtakım eserleri de bu hayalî matematikçiye izâfe etmiş ve bu yanlış kanaat son zamanlara kadar sürüp gelmiştir. Halbuki Woepcke'nin sözünü ettiği Ebû Ca'fer, Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Hâzin'den başkası olmayıp anılan risâle de Âdil Enbûbâ tarafından neşredilmiştir (aş. bk.).

Ebû Ca'fer'e atfedilen bir risâlede (Bodleian Library, Thurston, nr. 3), söz konusu diofantin belirsiz denklemlerle ilk uğraşan ve çözümleneni kişinin Ebû Ca'fer olduğu söylenmektedir. Bu risâle muhteva bakımından, Woepcke'nin Fransızca'ya çevirdiği Hâzin'in *Risâletü Ebî Ca'fer el-Hâzin fi'l-müşelleşâtü'l-kâ'imeti'z-zevâyâ ve'l-müntekâti'l-edlâ'* adlı (nşr. Âdil Enbûbâ, *MTUA*, III/1 [1979], s. 134-178) risâlesiyle tamamen aynıdır; ancak onun Hucendî'nin ispatından söz ettiği cümleler metinde yer almamaktadır. Bu durumda söz konusu risâleye, Hâzin'in eserinin bir başkası tarafından yapılmış eksik bir kopyası şeklinde bakmak gerekmektedir. Dolayısıyla buradan hareketle söz konusu denklemlerle ilk uğraşan ve ilk çözümleneni kişinin Hâzin olduğu

sonucu çıkarılamaz. Esasen Hâzin kendi eserinde, bu meseleyle ilk uğraşanını ve çözümünü yapanın Hucendî olduğunu belirtmekte, ancak onun ispat şeklini hatalı bulmaktadır. Fakat Hâzin'in Hucendî'nin ispatı hakkındaki bu yargısı yerinde değildir. Öte yandan Hâzin'in değerlendirmesine dayanan bazı matematik tarihçileri Hucendî'nin ispatının mükemmel olmadığını söylemektedirler (Cantor, I, 752-753; Dilgan, s. 36). Bu meseleler, Fermat ve Euker'e gelinceye kadar Hucendî ve Hâzin'den sonra da İbn Sînâ, İbnü'l-Hevvâm ve Kemâleddin el-Fârisî gibi birçok matematikçiyi uğraştırmıştır.

Hucendî'nin bilime katkısı matematikle sınırlı değildir; astronomi alanında da bazı yeni rasat aletleri icat etmiştir. Bunların en önemlisi, güneşin meridyen yüksekliğiyle ekliptik eğimini tayin için geliştirdiği ve Fahrüddin'e ithafen "es-südsü'l-Fahrî" adını verdiği bir tür sekstanttır (Sâlih Zekî, I, 165). Hucendî, bir bina boyutlarında tasarladığı bu yeni sekstantını 384 (994) yılında Rey yakınındaki Cebel Tebrûk adlı bir tepeye kurmuştur. İslâm astronomi tarihinde meşhur olan bu aletten Bîrûnî (*Tahdîdû nihâyâtü'l-emâkin*, s. 101-108), Gıyâseddin Cemşîd el-Kâşî (*Risâle der Şerh-i Âlât-ı Raşad*, s. 2) ve Hasan b. Ali el-Merrâkûşî (*Câmi'u'l-mebâdî ve'l-gâyât fi 'ilmi'l-mikât*, I, 201 vd.) gibi âlimler övgüyle bahsetmektedirler. Bîrûnî, bu konuda verdiği bilgileri Hucendî'nin *Maqâle fi taşhîhi'l-meyl* adlı bir eserinden aktardığını söylemektedir ki bu onun *Risâle fi taşhîhi'l-meyl* ve *'arzi'l-beled ba'de husûli irtifâ'ati nıştî'n-nehârî'l-muḥakkaka 'inde'l-inḫâlâbeyn* adlı çalışmasından başkası değildir. Hucendî söz konusu risâlede bu aleti kendisinin icat ettiğini ve daha öncekilerden farklı yönünün saniyeleri de göstermesi olduğunu söylemektedir (s. 62, 67). Alet, toprağın üstünde 10 m. yüksekliğe varan meridyene paralel iki duvardan oluşmaktadır. İki duvarın arasındaki açıklığı kapatan üst örtüsünün güney yönündeki duvara yakın kısmında çapı 3 şibr (7,62 cm.; Bîrûnî'ye göre 1 şibr; bk. *Tahdîdû nihâyâtü'l-emâkin*, s. 93) olan ortası delik küçük bir kubbecik vardır. Tam deliğin altında tabana 10 m. derinliğinde bir çukur açılmıştır. Toprak üstündeki duvar yüksekliğiyle birlikte toplam 20 metreye varan yükseklik, aynı zamanda merkezi kubbe deliğinin teşkil ettiği bir dairenin de yarı çapına eşittir. Anılan dairenin

1/6'sına (süds) tekabül eden, ahşaptan mâmul ve üzeri bakır levhalarla kaplı 60'lık bir yay bu çukura yerleştirilmiş, yayın her derecesi 60 dakikaya ve her dakika da 10 saniyeye bölünmüştür.

Delikten giren güneş ışınları tabana doğru tepesi yukarıda, tabanı yay üzerinde olan bir koni teşkil etmektedir. Koni'nin merkezini ölçmek için de yay üzerinde kaydırılabilen bir alete ihtiyaç vardır. Bu alet dik açıda birbirini kesen iki çemberden oluşur. Güneşin hareketiyle koni şeklindeki ışınlar kaydıkaç bu aletin gölgesi de merkezi meridyen üzerine gelinceye kadar kaydırılır. Şakul sicimiyle güneşin yüksekliği arasındaki yay güneş yüksekliğinin kosinüsüne eşit olur; böylece güneşin meridyen yüksekliğiyle ekliptik eğimi hesaplanır (*DSB*, VII, 353). Hucendî bu aletle, 16 ve 17 Haziran 994 günlerinde (yaz dönencesi) güneşin meridyen yüksekliğini 77° 57' 40", 14 ve 15 Aralık 994 günlerinde ise (kış dönencesi) 30° 53' 35" ve 30° 53' 32" olarak bulmuş ve kış ölçümlerindeki 3 saniyelik fark sebebiyle ortak ölçümü 30° 57' 2,30" şeklinde belirlemiştir. Güneşin maksimum ve minimum yüksekliği arasındaki ½ derecelik farkın ekliptik eğimine eşit olacağı fikrinden hareketle de bunun hesabını ½ (77° 57' 40"-30° 53' 2") = 23° 32' 19" (Bîrûnî'ye göre 21"; bk. *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, I, 364) olarak yapmıştır. Hucendî bu değerin, Hintliler'in 24° ve Batlamyus'un 23° 51' 20" hesapladığı değerden farklı olduğunu biliyordu ve ekliptik eğiminin bugün de tesbit edildiği gibi azalan bir değişken değer olduğunun farkındaydı. Bîrûnî ise bu değerin sabitliğine inandığı için Hucendî'nin bulduğu sonucun o zamanki hesaplamalardan 1' 35" eksik olduğunu söylemekte, bunun sebebini de bizzat Hucendî ile yaptığı bir görüşmeden aktararak sekstantın üst kısmında meydana gelen bir kaymanın yayın merkezini hafifçe yerinden oynatmasına bağlamaktadır. Esasen farklı zamanlardaki

ölçümlerde bu gibi farklılıklar tabiidir. Bîrûnî'ye göre Hucendî Rey'in enlemine de 35° 34' 39" olarak tayin etmiştir (*Tahdîdû nihâyâtî'l-emâkin*, s. 86-87, 99, 238; ayrıca bk. *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, II, 612). Bîrûnî, Hucendî'nin sekstantına benzer bir aletin 998 yılında faaliyete geçen Şerefüddeve Rasathânesi'nde Ebû Sehl el-Kûhî tarafından kurulduğunu haber vermektedir (*Tahdîdû nihâyâtî'l-emâkin*, s. 92). Onun bu icadının, daha sonraki asırlarda Merâğa Rasathânesi (1261) ve Semerkant Rasathânesi (1420) gibi müesseselerde daha büyük çaptaki aletlerin yapılmasına öncülük ettiği de bilinmektedir.

Hucendî bir de "el-âletü'l-âmme" (el-âletü's-şâmile) adını verdiği, kadrân ve usturlap yerine kullanılabilecek çok fonksiyonlu bir rasat aleti icat etmiştir. el-Âletü'l-âmme önceleri tek bir genişlik için kullanılıyordu; daha sonra onu Bedî' el-Usturlâbî bütün genişlikler için kullanılabilir hale getirmiştir (İbnü'l-Kiftî, s. 222). Hucendî ayrıca usturlap imaliyle ilgili teorik çalışmalar da yapmış ve bu aletin üzerinde azimut dairelerinin durumunu tayin etmeye yarayan yöntemler geliştirmiştir.

Eserleri. 1. *Geometri Risâlesi*. Asıl adı bilinmeyen eser, sinüs teoremiyle ilgili çalışmalarının yer aldığı matematiğe dair günümüze ulaşmış yegâne eseri olup Kahire'de bulunan (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Riyâza, nr. 40) *Mesâ'il müteferrika hendesiyye li-ba'zî'l-'ulemâ'* adlı bir mecmuanın içinde tesbit edilmiştir. 2. *Risâle fi taşhîhi'l-meyl ve 'arzi'l-beled ba'de huşûli irtifâ'âtı nısfî'n-nehâri'l-muḥakkaka 'inde'l-inkılâbeyn*. Hucendî'nin kendi icadı sekstantı tanıttığı astronomiyle ilgili en önemli eseri olup Luvîs Şeyho tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). 3. *Kitâbü'l-Âleti'l-âmme* (*Kitâbü'l-Âleti's-şâmile*). Yine kendi icat ettiği çok fonksiyonlu rasat aletini tanıttığı çalışmasıdır ve çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunmaktadır (meselâ bk. Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraççioğlu, nr. 1217; Oxford, Bodleian Library, Hunt., nr. 566; Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Mîkât, nr. 970). 4. *İstihracü mecâzi devâ'iri's-sümût bi's-sınâ'a*. Usturlapla ilgili teorik bir risâle olup hakkındaki bilgiler Bîrûnî'nin hocası Ebû Nasr b. İrâk'ın *Risâle fi mecâzâtı devâ'iri's-sümût fi'l-uşurlâb* adlı eserinden elde edilmektedir (s. 3-9). 5. *Kitâbü Semti'l-kable*. Varlığı yine Ebû Nasr b. İrâk ile (a.g.e., s. 3-9) Bîrûnî'den (*Tas-tihû's-şuver*, vr. 11) öğrenilmektedir. 6.

Kitâb fi sâ'âtî'l-mâziye mine'l-leyl. Câ-mi'u kavânini 'ilmi'l-hey'e adlı bir eser içinde (TSMK, III, Ahmed, nr. 3342) Hucendî'ye nisbet edilmektedir. 7. *Risâlâtü şafîhati'l-âfâkıyye*. Kâtib Çelebi'ye göre altmış babdan oluşmaktadır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 875). 8. *ez-Zicü'l-Fahrî*. Hucendî'nin Fahrüddeve adına yaptığı astronomi gözlemlerinden (Bîrûnî, *Tahdîdû nihâyâtî'l-emâkin*, s. 238) yararlanarak hazırlayıp yine ona ithaf ettiği bu zîc de günümüze ulaşmamıştır. Tahran Meclis Kütüphanesi'nde bulunan Farsça düzenlenmiş bir zîc parçasının (nr. 181) Hucendî'nin gözlemlerine dayanmış olması muhtemeldir. 9. *Leḫâfetnâme*. Hucendî'ye nisbet edilen edebî bir eserdir (Bodroli-geci, *IJMES*, XII [1980], s. 101-109).

BİBLİYOGRAFYA :

Bîrûnî, *Tahdîdû nihâyâtî'l-emâkin* (nşr. M. Tâvî et-Tancî), Kahire 1962, s. 86-87, 92-93, 99, 101-108, 238; a.mlf., *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, Haydarâbâd 1954, I, 364; II, 612; a.mlf., *Tas-tihû's-şuver*, Tahran, Dânişgâh, nr. 5469, vr. 11; Ebû Nasr b. İrâk, *Devâ'iri's-sümût fi'l-uşurlâb* (*Resâ'ilü'l-Bîrûnî* içinde), Haydarâbâd 1948, s. 3-9; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-'ulemâ'*, s. 222; Hasan b. Ali el-Merrâkûşî, *Câmi'u'l-mebâdî ve'l-gâyât fi 'ilmi'l-mîkât* (nşr. J. I. Sédillot), Paris 1834, I, 201 vd.; Tûsî, *Kitâbü Şekli'l-kaffâ* (nşr. A. Carathéodory), İstanbul 1891, s. 108-110; Gıyâseddin el-Kâşî, *Risâle der Şerh-i Âlât-ı Raşad* (nşr. W. Barthold, *Ulugbek i ego vremya* içinde), Petrograd 1918, s. 2; *Keşfü'z-zunûn*, I, 875; M. Cantor, *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik*, Leipzig 1880, I, 752-753; Sâlih Zekî, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul 1911, I, 165; Hamit Dilgan, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam*, İstanbul 1956, s. 36; Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 118-121, 198-199, 277, 283-286; Sartton, *Introduction*, I, 667-668; Sezgin, *GA*, V, 305-308; VI, 220-222; S. Tekeli, "Al-Khujandi", *DSB*, VII, 352-354; Ebû'l-Kâsım Kurbânî, *Zinde-gînâme-i Riyâzîdânân-i Devre-i İslâmî*, Tahran 1365, s. 63-65, 231-236; Fr. Woepcke, "Recherche sur plusieurs ouvrages de Léonard de Pise", *Atti dell'Accademia Pontificia dei nuovi Lincei*, XIV, Roma 1861, s. 301-324, 345-356; L. Cheikh, "Traité arabe de Khodjandi sur le sextant appelé Fakhri suivi de l'épître de Bîrouni sur le sujet", *el-Mesrik*, XI, Beyrut 1908, s. 60-69; H. Suter, "Zur Trigonometrie der Araber", *Bibliotheca Mathematica*, X, Leipzig 1910, s. 156-190; C. Schoy, "Behandlung einiger geometrischen Fragepunkte durch muslimische mathematiker", *ISIS*, VIII (1926), s. 260-263; P. Luckey, "Zur Entstehung der Kugeldreiecksrechnung", *Deutsche Mathematik*, V, Leipzig 1940-41, s. 413, 416, 418-419; E. Wiedemann, "Über den Sextant des al-Chogendi", *Archiv für Geschichte der Naturwissenschaften*, II, Leipzig 1969, s. 148-151; A. J. E. Bodroli-geci, "Fazylov's Edition of Khujandi's Latafat-nama: A Review Article", *IJMES*, XII (1980), s. 101-109; a.mlf., "Hucendî", *İA*, V/1, s. 575; J. Samsó, "Al-Khujandi", *El²* (İng.), V, 46-47.

MEHMET BAYRAKDAR

HUCENDÎ, Muhammed Sultan

(محمد سلطان الخجندی)

Ebû Abdülkerîm Muhammed Evrûn (?)
Sultân b. Muhammed
el-Ma'sûmî el-Hucendî
(1880-1960)

Türkistan menşeli
yakın dönem din âlimi.

Mâverâünnehir'in önemli şehirlerinden olup günümüzde Tacikistan sınırları içinde kalan Hucendî'de (Hucende) doğdu; büyük dedesi Muhammed Ma'sûm'a nisbetle Ma'sûmî diye de anılır. *Muḥtaşaru tercemeti ḫâli Muḥammed Sultân* adını taşıyan otobiyografisindeki bilgilere göre okuma yazmayı ebeveyninden öğrendikten sonra Farsça, Türkçe yazılmış birçok eser okudu. Ardından Arapça dersleri aldı. Daha sonra medrese disiplini içinde bir yandan Arapça'sını geliştirirken bir yandan da temel İslâmî ilimlere ait klasik eserleri okudu. İslâmî ilimlerde derinleşmek amacıyla çeşitli seyahatler yaparak Hokand ve Buhara gibi önemli ilim merkezlerinde Muhammed İvaz el-Hucendî ve Abdürrezâk el-Merginânî gibi âlimlerin derslerine katıldı. Yirmi üç yaşında geldiğinde gerek Mâverâünnehir'de gerekse Rusya, Afganistan ve Çin Türkistanı ile Hindistan'da din ve tasavvuf anlayışına bid'at ve hurafelerin karışmış olduğunu görerek bu durumu eleştirmeye başladı. Ancak kendisine tepki gösterilince Hicaz'a gitmeye karar verdi (*Muḥtaşaru tercemeti ḫâli Muḥammed Sultân*, s. 48-50). 1905 yılında ülkesinden ayrılan Hucendî önce Tiflis'e, oradan da İstanbul'a ulaştı. Yıldız Camii'ndeki bir cuma selâmlığında devrin padişahı II. Abdülhamid'i gördü. Halifenin Kureyş soyundan gelmesinin şart olup olmadığı konusundaki tartışmaların İngilizler'in propagandaları sonucunda yeniden gündeme geldiği ve Kureyş soyundan gelmemesi sebebiyle padişahın meşrû halife olmadığının öne sürülmeye başlandığı bir dönemde İstanbul'da bulunan Hucendî, Sahaflar Çarşısı'nı gezerken eline geçen Teftâzânî'nin *Şerḥu'l-'Akâ'id*'inden imâmet bahsinin çıkarılmış olduğunu görerek hayrete düştüğünü belirtir. II. Abdülhamid'in şeyhi Ebû'l-Hüdâ'nın, Araplar'ı Türkler'e karşı isyan ettiren asıl sebebin halifenin Kureyş soyundan gelmesi gerektiği yolundaki telakkî olduğunu öne sürerek padişahı uyardığı, bunun üzerine II. Abdülhamid'in Osmanlı eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulan bu eserden imâmet bahsinin çıkarılmasını emrettiği yolundaki duyumunu nak-